

Əlyazması hüququnda

HÜSEYİN MEHMET OĞLU ŞAHİN

**YENİYETMƏLƏRİN DEVIANT DAVRANIŞLARININ
ARADAN QALDIRILMASINDA
MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN ROLU**

İxtisas: 6107.01 – Ümumi psixologiya

**Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2015

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Odlar Yurdu Universitetinin “Beynəlxalq münasibətlər və ictimai fənlər” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Ərəstun Təriş oğlu Baxşəliyev**
psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Əliyev Ramiz İbrahim oğlu**
psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Salamova Kəmalə Bahazər qızı
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu**
(Psixologiya kafedrası)

Müdafiə “_26_” __10__2015-ci ildə saat ____da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.115 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az – 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115, AMEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu, IX mərtəbə, Konfrans zalı

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “____” _____2015-ci ildə göndərilmişdir.

Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun
nəzdindəki D.01.115 Dissertasiya
Şurasının elmi katibi, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

S.A.Həsənova

TƏDQİQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Psixoloji təcrübələr, gündəlik müşahidələr göstərir ki, yeniyetmələr olan qruplarda, ailələrdə, məktəbdə, onlarla yaşlılar, müəllimlər, valideynlər arasında müəyyən konfliktlər yaranır. Yeniyetmə çox zaman dərsi pozur, yoldaşları ilə yersiz mübahisələr edir, özlərini qeyri-ciddi aparırlar. Bütün bunlar yeniyetmələrin davranışında neqativ hallar yaradır. Bir sözlə belə hallar onlarda deviant davranışlara yol açır. Elə buna görə də bu yaş dövrünü “çətin dövr”, “böhranlı yaş dövrü” və ya “keçid yaş dövrü” adlandırırlar. Yeniyetməlik yaşı dövründə başqa yaş dövrlərinə nisbətən deviant davranışlara tez-tez rast gəlirik. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yeniyetmələrdə deviant davranışların təşəkkül tapıb formalaşması çox mürəkkəb və bir problemdir. Bu barədə çoxlu yanaşmalar mövcud olsa da, xeyli tədqiqatlar aparılsa da yeniyetmələrdə həmin deviant davranışların psixofizioloji, etnopsixoloji, sosial-psixoloji tərəfləri hələ tam aydınlığı ilə açılmamışdır. Bunun mühüm səbəblərindən biri odur ki, istər yaşlı insanlarda, istərsə də yeniyetmələrdə belə deviant davranışlar müxtəlif situasiyalarda, müxtəlif tarixi dövrlərdə, zaman və məkanda eyni şəkildə, eyni intensivlikdə təzahür etmir. Ona görə də bu cür deviant davranışların səbəbləri də müxtəlif olur. Bu bir sıra xarici və daxili faktorlarla bağlıdır. Yeniyetmələrdə özünü göstərən belə deviant davranışların baş vermə səbəbləri şübhəsiz ki, həmişə valideynləri, tərbiyəçiləri, pedaqoq və psixoloqları düşündürmüşdür. Belə deviant davranışların yaranması ailə tərbiyəsi, ictimai-sosial şərait, psixofizioloji, psixogenetik, psixopedaqoji amillərlə şərtləndiyi kimi, onların aradan qaldırılması da müxtəlif vasitə və üsullarla bağlıdır. Ailədə təlim-tərbiyənin düzgün qurulması, yeniyetmələrə daim psixopedaqoji nəzarət, psixopraflaktik tədbirlər, milli-mənəvi dəyərlərin təsir imkanlarından geniş sürətdə yararlanmaq və digər amillər belə vasitələrdəndir. Məhz buna görə də müasir şəraitdə yeniyetmələrin deviant davranışının xüsusiyyətləri, faktorları, tədqiqi və profilaktikası probleminə böyük maraq müşahidə olunur. Yeniyetmələrdə deviant davranışın əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o müxtəlif sosial dezadaptasiya vəziyyətləri ilə müşayiət olunur. Bu davranış forması mütləq şəkildə insanı xəstəliyə və ölümə gətirib çıxartmır, ancaq qanunauyğun olaraq, sosial dezadaptasiya vəziyyətini

meydana çıxarır və gücləndirir. Dezatapdasiya vəziyyəti, öz növbəsində, müstəqil şəkildə deviant davranışın səbəbi ola bilər. Yeniyetmələrin davranışındakı pozuntuların səbəbləri cəmiyyətin mövcud həyatındakı reallıqlar da ola bilər. Yeniyetmələr sosial təbəqələşməni, bir çoxlarının arzu etdikləri təhsili ala, firavan yaşaya bilməmələrini ağır keçirirlər.

Əsas sosial dəyərlərin rədd edilməsi deviant davranışın ilkin səbəbi hesab olunur. Valideynlər, tərbiyəçi və müəllimlər daim yeniyetmələrdə özünü göstərən deviant davranışların (kobudluq, eqoizm, aqresiya, tənhalığa meyl, narkomaniya, intihar, sərxoşluq və s.) insan həyatında törətdikləri fəsadları xalqımızın əxlaqi dəyərlər baxımından izah etməli, onlarda bu zərərli davranışlara nifrət hissi formalaşdırmalıdırlar. Çünki mənəvi – psixoloji dəyişiklik yeniyetmələrdə deviant davranışda əks olunur və qanun pozuntuları, aqresiya, narkoloji əlamətə görə xəstəliklər, ciddi sinir – psixi pozuntularla müşayiət olunur. Tədqiqatçılar göstərir ki, yeniyetmənin şəxsiyyətinin strukturundakı müəyyən keyfiyyətlər deviant davranışa meyl oyadır, inkişafın müəyyən situasiyaları və xüsusi şərait onların meydana çıxmasına səbəb olur. Qeyd olunan amilləri nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, hal-hazırkı dövrümüzdə yeniyetmələrin deviant davranışı problemi son dərəcə aktual və diqqəti cəlb edəndir.

Yeniyetmələrdə ən çox kobudluq, təkəbbürlük, eqoizm, alkoholizm, narkomaniya, intihar, tənhalıq, oğurluq, siqaretə meyl, yersiz mübahisələr, asudə vaxt keçirmək, aqresiya, soyğunçuluq, tərslik və s. kimi deviant davranışlar özünü göstərir.

Qeyd olunan bu və ya digər deviant davranışlar yeniyetmələrin bu istiqamətdə təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olmağı tələb edir. Ümumilikdə, yeniyetmələrdə özünügerçəkləşdirmənin inkişaf dinamikasının öyrənilməsi, həmin yaş dövründə yaşla bağlı dəyişmələrin konkret psixoloji mexanizmini açmağa, eyni zamanda onun gələcək inkişaf perspektivini qiymətləndirməyə, psixi sağlamlığın konturlarını cizməyə geniş imkanlar açır. Yeniyetməlik yaş dövründə yeniyetmənin özünə, öz şəxsi həyatına, şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinə maraq yarandıqca, özünügerçəkləşdirmə tələbatı, özünü başqaları ilə müqayisə etmək meyli xüsusi məna kəsb edir. Bu onun psixoloji mövqeyinə, sosial münasibətlərinə xüsusi təsir göstərir. Böhran yaş dövründə mərkəzi proses hesab edilən özünügerçəkləşdirmənin

təşəkkül və təzahür xüsusiyyətləri və özünüqiymətləndirmənin tədqiqi, onun formalaşması istiqamətlərinin ayırd edilməsi olduqca vacibdir.

Müasir şəraitdə insanın daxili aləminin, özünügerçəkləşdirməsinin öyrənilməsi olduqca aktualdır. Bu baxımdan, şəxsiyyətinin fəal formalaşma mərhələsində olan yeniyetmələrin deviant davranış təmayüllərinin sosial-psixoloji baxımdan, eyni zamanda, hüquq psixologiyası çərçivəsində araşdırılması olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə aktuallıq insanın həyat mövqeyinin formalaşması ilə bağlı bir sıra praktiki məsələlərin həll edilməməsi ilə şərtlənmişdir. Tarixin gedişində bəşəriyyət nə qədər sosial təcrübə toplasa da, dünyaya gələn hər bir yeni nəsil üçün, hər bir ayrıca insan üçün öz yaşadığı sosial-iqtisadi şəraitə uyğun olaraq özünügerçəkləşdirməyə ciddi zərurət olur.

Yeniyetmələrdə özünügerçəkləşdirmənin inkişaf dinamika-sının təşəkkül və təzahür xüsusiyyətlərinin araşdırılması bir neçə cəhətdən xüsusi aktuallıq kəsb edir. Müasir şəraitdə yeniyetmələrdə özünügerçəkləşdirmənin xarakteri və səviyyəsi əvvəlki illərə nisbətən kəskin dəyişməyə məruz qalmışdır. Köhnə stereotiplərlə və yanaşmalarla problemin həlli əslində mümkün deyildir. Çünki özünügerçəkləşdirmənin xarakteri və səviyyələri şəxsiyyətin real və potensial imkanlarının istiqamətlənməsinə, onlarda «mən»in, özünügerçəkləşdirmənin formalaşmasına ciddi təsir göstərir.

Məhz müasir şəraitdə yeniyetmələrdə deviant davranışların təşəkkülü, inkişafı kifayət dərəcədə psixoloji cəhətdən araşdırılmadığı üçün belə bir problemi dissertasiya mövzusu kimi seçməyi məqsədamüvafiq saydıq.

Problemin işlənmə səviyyəsi. Yeniyetmələrin davranışında deviant, hüquqa zidd təmayüllərin meydana çıxmasında özünü göstərən əsas sosial-psixoloji amillərin araşdırılmasında, bu prosesdə özünügerçəkləşdirmənin rolu və mövqeyini tədqiq edən, onu başlıca şəxsiyyət keyfiyyəti, onun psixoloji statusunun göstəricisi kimi təqdim edən tədqiqatçılar sırasında Z.Freyd, K.Xorni, B.Q.Ananyev, L.İ.Bocoviç, L.S.Vıqotski, A.N.Leontyev, S.L.Rubinqşteyn, İ.İ.Çesnakova, E.V.Şoroxova, Ə.S.Bayramov, Ə.Əlizadə, Ə.Qədirov, B.H.Əliyev, C.A.Təhmasib, R.Ə.Cavadovun adını çəkmək olar. Yaş və pedaqoji psixologiyada, təlim tərbiyə işinin təşkilində və uşağın psixi inkişafının yaş xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində özünügerçəkləşdirmənin təşəkkülü və formalaşmasını tədqiq edən

tədqiqatçılar kimi R.Berns, S.Xassen və digərlərinin araşdırmaları diqqəti cəlb edir.

Burada üçüncü istiqamət fəlsəfi - psixoloji yanaşmadır. Burada əsasən, əxlaqi mənlilik şüuruna, özünügerçəkləşdirmənin metodoloji əsaslarına, tarixi-mədəni aspektlərinə, eləcə də sosioloji tərəflərinə diqqət yetirilir (İ.S.Kon, A.A.Bodalyov, A.A.Zaxarov, Z.Göyüşov və başqaları).

Dördüncüsü, psixiatrik və psixoloji məsləhətin təşkilində özünügerçəkləşdirmənin və «mən»in bir sıra cəhətlərinin öyrənilməsinə yönəlmiş tədqiqatlardır (S.Xasse, F.Rays, K.Yaspers, S.Məcidova və başqaları).

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektini yeniyetmələrin deviant, davranışı və onlarda özünüdərk, özünügerçəkləşdirmənin təzahür xüsusiyyətləri təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Yeniyetmələrdə deviant davranışını şərtləndirən sosial-psixoloji, amillərin öyrənilməsi, özünütərbiyə və özünügerçəkləşdirmənin inkişaf dinamikası, onun ayrı - ayrı funksiyaları, formalaşması mexanizmi, onu şərtləndirən amillərin xarakteri və istiqaməti, yeniyetmələrdə özünügerçəkləşdirmənin inkişaf etdirilməsi imkanlarının sosial-psixoloji təhlili təşkil edir.

Tədqiqatın əsas fərziyyəsi. Burada belə bir fərziyyə əsas götürülür ki, müasir şəraitdə yeniyetmələrin deviant, hüquqazidd davranışına təsir göstərən sosial-psixoloji amillər kifayət qədər çoxsaylı və müxtəlifdir. Eyni zamanda, bu, yeniyetmələrin özünügerçəkləşdirmə meylləri ilə bilavasitə bağlıdır. Yeniyetmələrdə özünügerçəkləşdirmə prosesinin təşəkkülü isə təlimə münasibətlə yanaşı, özünüqiymətləndirmənin, özünəhörmətin, özünəmunasibətin adekvatlıq dərəcəsindən asılıdır. Yeniyetmələrdə özünügerçəkləşdirmənin inkişaf dinamikası birxətli dəyişmə üzrə getməyib, ayrı-ayrı formaların dəyişməsi ilə və müxtəlif amillərin təsiri ilə artan və azalan xətlər üzrə gedir. Burada özünügerçəkləşdirmənin təşəkkülü və formalaşması özü haqqındakı təsəvvürlərin hansı formada təzahürü ilə yanaşı, başqalarının onlara verdiyi qiymətlər sisteminin xarakterindən də asılıdır.

Yeniyetmələrin şəxsiyyətini normal inkişafına mənfi təsir göstərən bu cür deviant davranışların səbəbləri aradan qaldırılması yolları nə qədər aydın şəkildə öyrənilsə, onlar bir o qədər cəmiyyətə layiqli vətəndaş kimi hazırlanmış olarlar.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi yeniyetmələrdə deviant, hüquqazidd davranışın, (kobudluq, yalançılıq, təkabburçülük, eqoizm, oğurluq, narkomaniya, alkoholizm, aqresiya və s.) təşəkkülü və inkişafı və təzahür xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və onların aradan qaldırılması yollarını göstərməkdən ibarətdir. İlk dəfə olaraq, deviantlığın təşəkkül və təzahür xüsusiyyətləri, inkişafı, psixofizioloji psixopedaqoji, psixogenetik səbəbləri, eləcə də identiklik milli kontekstdə araşdırılır.

Dissertasiya işində qarşıya qoyulmuş başlıca məqsədə nail olmaq üçün bir sıra konkret vəzifələrin həyata keçirilməsinə cəhd göstərilmişdir:

1. Yeniyetmələrin davranışında özünü göstərən deviant, hüquqazidd təmayüllərin sosial-psixoloji mahiyyətinin aydınlaşdırılması;
2. Tədqiqat prosesinə kömək edəcək əsas mülahizə və prinsiplərin müəyyənləşdirməsi;
3. Deviant davranışın mahiyyəti və məzmunu ilə bağlı fəlsəfi, hüquqi, pedaqoji, tibbi və psixoloji ədəbiyyatın sistemli şəkildə təhlil edilməsi;
4. Hazırkı şəraitdə yeniyetmələrin deviant, hüquqazidd davranışını şərtləndirən sosial-psixoloji amillərin müəyyənləşdirilməsi.
5. Yeniyetmələrin deviant – hüquqazidd davranışının sosial-psixoloji reabilitasiyası üçün səmərəli yol və vasitələrin tapılması.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bu tədqiqat işində yeniyetmələrin deviant davranışının müxtəlif səviyyələri göstərilmiş, onların aradan qaldırılmasının sosial-psixoloji yolları və üsulları müəyyən edilmişdir. İlk dəfə olaraq bu dissertasiya işində yeniyetmələrin deviant davranışının sosial-psixoloji, psixofizioloji xüsusiyyətləri və bəzi deviant davranışların tənzimi yolları göstərilmişdir.

Dissertasiyada ilk dəfə olaraq yeniyetmələrdə deviant davranışların aradan qaldırılmasında milli-mənəvi dəyərlərin təsir imkanları konkret faktlar şərh olunmuşdur. Dissertasiyada həmçinin:

- Tədqiqat işində yeniyetmələrin deviant davranışının fərqli səviyyələri və istiqamətləri aşkara çıxarılmış, belə davranışların aradan qaldırılmasının sosial, pedaqoji və psixoloji yolları və üsulları izah edilmişdir.
- Mövzu, müasir şəraitin analizi çərçivəsində araşdırılmışdır.

- Yeniyetmələrdə deviant davranış təmayüllərinə səbəb olan fərd, qrup və mühitlərə diqqət yetirilmiş, eyni zamanda bununla bağlı digər psixososial, mədəni və iqtisadi faktorlar analiz edilmişdir.
- Mövzu ilə əlaqəli olaraq milli və mənəvi dəyərlərin psixosozial analizini aparılmışdır
- Yeniyetmələrin tərbiyə işində Azərbaycan xalqının milli xüsusiyyətlərini əks etdirən və Azərbaycan Türklərinin milli hafizəsi qəbul edilən yazılı və şifahi ədəbiyyatının, folklorunun nə qədər zəngin və köklərinin nə qədər dərin olduğuna diqqət çəkilmişdir.

Tədqiqatın metodikası və metodoloji əsasları. Tədqiqatın metodoloji əsaslarını deviant davranışların yaranması və psixokorreksiyası haqqında nəzəriyyələr, ümumi, sosial və hüquq-psixoloji müddəalar təşkil edir. Tədqiqatda bir sıra anket və sorğulardan istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın əsaslı olmasını və mötəbərliyini təmin etmək məqsədilə testlər metodundan geniş istifadə olunmuşdur. Tədqiqat zamanı əsasən A.Bas və A.Darkinin «Aqressiyanın forma və göstəricilərin diaqnostik metodikası», A.Asingerin «Aqressivliyin diaqnostikası» və Rozen Sveykin «Proyektiv metodikası»ndan istifadə olunmuşdur. Araşdırmanın metodunu və metodoloji əsaslarını, həmçinin;

- Mövzu ilə bağlı nəzəriyyələrin analizi, bu nəzəriyyələrin sosial-psixoloji, pedaqoji və hüquq psixologiyası sahəsindəki qaydaları təşkil edir.
- Milli və mənəvi dəyərlər, Azərbaycan xalqının folkloru, şifahi və yazılı ədəbiyyatı yeniyetməlik dövrü ilə yeniyetmələrin inkişafı və tərbiyələri ilə əlaqələndirilərək analiz edilmişdir.
- Xüsusən milli və mənəvi dəyərlərin deviant davranışların qarşısının alınmasında və aradan qaldırılmasındakı rolunu ortaya çıxarmaq və bu dəyərlərin əhəmiyyətini diqqətə çatdırmaq məqsədilə mövzu ilə əlaqəli Azərbaycan mədəniyyətindən nümunələrin analiz edilməsi metoduna müraciət edilmişdir.
- Tədqiqatın əsaslı və mötəbər olmasını təmin etmək məqsədilə xüsusən yuxarıda da göstəriləndiyi kimi mövzu ilə əlaqəli Anket

taktikasından istifadə edilmişdir. Hazırlanan anket 7-ci və 10-cu siniflərdə oxuyan 100 tələbəyə tətbiq olunmuşdur.

- Yeniyetmələrdə deviant davranış təmayüllrinə yol açan və yeniyetmələrin şəxsiyyətinin formalaşması ərəfəsində təsiri müşahidə olunan çoxsaylı faktorların olduğunu sübut edən məlumatların tədqiqatın mövzusu ilə əlaqələndirilərək sistemli olaraq araşdırılması metodu istifadə edilmişdir.
- Deviant davranışların mürəkkəbliyini ortaya çıxaran məlumatları əks etdirən qaynaqlar araşdırılmışdır.
- Yeniyetmələrdə deviant davranışın aradan qaldırılması xüsusən sosial-psixoloji və pedaqoji metodlarla bağlı nəzəriyyələr, ədəbiyyat və mövzu ilə bağlı tədqiqatçıların fikir və mülahizələri çərçivəsində müzakirə edilmişdir.
- Yeniyetmələrdə deviant davranışın aradan qaldırılması mövzusu Azərbaycan xalqının milli və mənəvi dəyərləri ilə əlaqələndirilərək nümunələndirmə metoduna müraciət edilmiş və tədqiqat mövzusunun milli çərçivədə müzakirə edilməsi metodundan istifadə edilmişdir

Tədqiqatın elmi-nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqatda yeniyetmələrin deviant davranışlarının öyrənilməsinin elmi-nəzəri əsasları, psixologiyanın son nailiyyətləri əsasında öyrənilmiş və bir sıra nəzəri təkliflər verilmişdir ki, bunlar gələcəkdə bu sahədə aparılacaq tədqiqatlara nəzəri cəhətdən əsas verə bilər. Bu baxımdan yaradılmış nəzəri konseptual əsaslar sözügedən mövzu ilə bağlı aparılan tədqiqatlar üçün müəyyən istiqamət rolunu oynaya bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatda əldə olunan nəticələrdən hüquq-mühafizə orqanlarının deviant davranışlı, çətin tərbiyə olunan yeniyetmələrlə aparılan tərbiyəvi işin təşkilində, eyni zamanda, orta məktəb şagirdlərində özünügerçəkləşdirmənin inkişaf və tərbiyə edilməsi işində geniş şəkildə istifadə oluna bilər. Fikrimizcə, tədqiqatın nəticələrindən hüquq psixologiyası və yeniyetmələrin psixologiyasına dair elmi-praktik mühazirələrdə ciddi mənbə kimi də faydalanmaq mümkündür. Yeniyetmələrdə özünügerçəkləşdirmənin inkişaf dinamikasının hansı istiqamətdə getdiyini bilməklə, onların özləri haqqındakı təsəvvürlərinə daha

yaxından bələd olmaq və bu yaş dövründə bir sıra çatışmamazlıqların aradan qaldırılmasına nail olmaq olar.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Hazırkı şəraitdə yeniyetmələrin deviant, davranış meyillərinin artması onların sosial-psixoloji, hüquqi reabilitasiyası məsələləri Azərbaycanda, eləcə də dünyanın bir çox ölkələrində böyük aktuallıq kəsb edir;

- insanların, müxtəlif sosial qrupların sosial-iqtisadi vəziyyəti, sosial münasibətlər sisteminin sürətlə dəyişməsi və transformasiyaya uğraması, hərbi münaqişə vəziyyəti, təbii fəlakətlər, kəskin sosial-demoqrafik dəyişikliklər, etnopsixoloji xüsusiyyətlər, yeni sosial şəraitə uyğunlaşma prosesində yaranan ziddiyyətlər deviant, hüquqazidd davranış təmayüllərinin artma tendensiyasını qüvvətləndirir;

- yeniyetmələr belə dəyişikliklərə – deviant davranış təmayüllərinə qarşı daha həssasdırlar;

- yeniyetmənin fəaliyyətində deviant, hüquqazidd davranış təzahürlərinin meydana çıxmasında onun mənsub olduğu bu və ya digər sosial qrupun təsiri, ailədə mənəvi-psixoloji iqlimin olmaması, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlər də həlledici təsirə malikdir;

- deviant davranış təmayüllərinin hüquqi və sosial-psixoloji reabilitasiyası məsələləri bununla bağlı ciddi şəkildə əsaslandırılmış psixoloji profilaktika və tənzimləmə üsullarının işlənib hazırlanması zərurətini ortaya çıxarır.

Tədqiqatın nəticələrinin aprobasiyası. Aparılan tədqiqatın nəticələri AMEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun Sosiologiya və sosial psixologiya şöbəsinin elmi seminarlarında və elmi konfranslarında müzakirə edilmişdir. Eyni zamanda, dissertasiya işinin əsas nəticələri müəllifin müvafiq monoqrafik tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın obyektivə predmeti, işin praktik əhəmiyyəti, elmi yenilikləri, nəzəri-metodoloji əsasları və aprobasiyası haqqında danışılır.

Tədqiqat işinin birinci fəslı **“Yeniyyətmlərin deviant davranışlarını öyrənmənin mahiyyəti və psixoloji ədəbiyyatda qoyuluşu”** adlanır. Bu fəslin “Tədqiqatın mahiyyəti və psixoloji ədəbiyyatda qoyuluşu” adlı birinci bölməsində göstərilmişdir ki, son zamanlar istər psixoloji, istərsə də pedaqoji ədəbiyyatda, eləcə də dövrü mətbuatda “çətin yeniyyətmlər” anlayışına tez-tez rast gəlirik. Onların tərbiyəsindəki çətinliklər haqlı olaraq həyəcan və narahatlıq doğurur. Əslində “çətin yeniyyətmlər” anlayışı pedaqoq və psixoloqlar üçün yeni deyildir, bu sahədə müəyyən tədqiqatlar da aparılmışdır. Lakin həlilik heç vəchlə özümüzü bu çətin cəbhənin fətehləri adlandıra bilmərik. Bunun isə müxtəlif səbəbləri vardır. Həmin səbəbləri obyektiv və subyektiv olmaqla iki mühüm qrupa ayırmaq olar.

Əvvəla, tədqiqat obyektinin özü barədə həlilik hamı tərəfindən bir mənalı şəkildə qəbul edilən kifayət qədər əsaslandırılmış elmi məlumata malik deyilik. Başqa sözlə, tərbiyə etmək istədiyimiz və “çətin” adlandırdığımız yeniyyətmlənin özünə, onun psixologiyasına kifayət qədər bələd olmamışıq. Halbuki yeniyyətmləni düzgün tərbiyə etmək üçün onun təkə ümumi psixoloji və fizioloji inkişaf qanunauyğunluqlarını deyil, həm də özünəməxsus fərdi inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Deməli, müvəffəqiyyətsizliyin ikinci səbəbini yalnız tədqiqat üsullarında deyil, həm də yeniyyətmləyə təsir vasitələrində axtarmaq lazımdır. Etiraf edilməlidir ki, ənənəvi təsir vasitələri (tənbehətmə, cəzalandırma, uzun-uzadı nəsihətvermə və s.) xüsusən indiki şəraitdə çox hallarda özünü əsla doğrultmur. Odur ki, müasir şəraitdə daha obyektiv üsulların, daha təsirli vasitələrin yaradılması vaxtı artıq çoxdan çatmışdır.

Psixoloji maarifləndirmə, psixoproflaktika, psixokonsultasiya, və digər üsullarla yeniyyətmlərdə özünüdərk və özünüqiymətləndirməyə, özünüənəzarətə, özünügerçəkləşdirməyə nail olmaq bu sahədə uğur əldə etməkdə əsas vasitə ola bilər.

Dissertasiya işinin birinci fəslinin **“Yeniyyətlərin deviant davranışını şərtləndirən sosial-psixoloji amillər”** adlı ikinci bölməsində qeyd olunmuşdur ki, yeniyyətlilik yaşı 10-11 yaşdan 15-16 yaşa qədər olan vaxtı əhatə edir.¹ Psixoloji ədəbiyyatda yeniyyətlilik yaşı dövrünü “keçid”, “təhlükəli”, “böhranlı”, “ziddiyyətli”, “çətin” dövr adlandırırlar. Yeniyyətlilik yaşı dövrünü böyük bir okeanda sükansız qayığa bənzədirlər. Külək istənilən vaxt onu istədiyi səmtə yönəldə bildiyi kimi də, yeniyyətlilər nəzarətsiz qalanda, onlar müxtəlif deviant davranışa meyillənə bilərlər. Bu baxımdan yeniyyətlilik yaşı dövrünün özünəməxsus xüsusiyyətlərini (anatomik fizioloji dəyişiklik, yaşlılıq hissini yaranması, əxlaqi və mənlilik şüurunun formalaşması və b.) nəzərə almalı və onların təlim-tərbiyəsinə qayğı ilə yanaşılmalıdır.

Əgər bir insan hərəkətlərilə başqalarını və bütün cəmiyyəti narahat edib, onlara zərər verirsə, lakin bu davranışına görə hər hansı bir günahkarlıq və peşmanlıq hiss etmirsə, deməli bu fərddə şəxsiyyət pozğunluğu özünü göstərməkdədir.²

Şəxsiyyətin deviant davranışa haqqında müasir biliklər bizə bu sahə ilə daha ciddi məşğul olmağı tələb edir. Təəssüf ki, deviant davranışın vahid nəzəriyyəsi mövcud deyil. Bu amil haqqında geniş biliklər digər elm sahələrində də geniş mövcuddur: tibbdə, biologiyada, psixologiyada, sosiologiyada və hüquq elmində. Bir sıra elm sahələrində isə deviant davranış öyrənmə xüsusi bölmələr ayrılmışdır.

Yeniyyətlilərin deviant, aqressiv davranışları, ailə və ətraflarıyla olan münasibətlərilə əlaqəlidir.

Yeniyyətlə ilə dostları arasındakı əlaqə ilə antisosyal davranış bir-birlərinə əlaqəli olsa da əksər hallarda valideynlə olan əlaqənin xüsusiyyətinə bağlıdır. Dostluq əlaqələri lazım olandan az olan yeniyyətlilər şiddətə meyilli olan yoldaşları seçirlər. Bu seçim isə əksəriyyətdən daha aşağı akademik uğur və məktəbdə müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnir.³

¹ S.Seyidov. Psixologiya. Bakı, 2008, səh.492

² Cüceloğlu, Doğan. İnsan və Davranış. Remzi Kitabevi, 19.Baskı. İstanbul:2010, s.474

³ Rowe, D.C., Almedia, D.M., Jacobson, K.C. “Social context and genetic influences on aggression in adolescence,” American Psychological Society, 1999, 10, s. 277-280

Yeniyyətlərdə deviant davranışa meyilli olma problemi çox böyük araşdırılma tələb edən bir mövzudur. Uşaqları aqressiv və yıxıcı davranışlara yönəldən səbəblər uşağın istəyi, yanlış öyrənməsi olabiləcəyi kimi, ailədəki psixoloji dinamiklər və ana-atanın uşağa qarşı fərqləndirilmədən formalaşdırdıqları dəyərlər və mühakimələrlə əlaqəli bir mövzudur.

Bizi əhatə edən obyektiv gerçəklik - ictimai - siyasi, sosial-iqtisadi münasibətlər, gündən-günə ictimai həyatımızda baş verən dəyişikliklər elm mədəniyyətimizin yaxın və uzaq xarici ölkələrə inteqrasiyası bütün dünyada gedən qloballaşma siyasəti təbii ki, yeniyyətlərin davranışlarına təsirsiz ötürmür.

Birinci fəslin **“Yeniyyətlərin deviant davranışının əsas psixoloji istiqamətləri”** adlı üçüncü fəslində göstərilmişdir ki, yeniyyətlərdə özünü göstərən bir çox deviant davranışlar, əksər hallarda hüquq pozğunluqlarına gətirib çıxarır. Təbii ki, yeniyyətlərdə özünü göstərən hüquq pozğunluqları müxtəlif amillərlə izah olunur. Bu prosesdə bir çox mübahisələr də özünü göstərir.

Bu mübahisə obyektlərindən biri də motivin cinayətin subyektiv cəhətinə aid olub-olmaması məsələsidir. Cinayət elə vahid iradi aktdır ki, onun törədilməsinə təkcə xarici deyil, həm də daxili amillər təsir göstərir. Biz nəyi ictimai təhlükəli əməlin daxili hissəsi adlandırırıqsa o, cinayətin subyektiv cəhətidir.

Tədqiqat işinin II fəslində **“Yeniyyətlərin deviant davranış meyllərinin aradan qaldırılmasında milli-mənəvi dəyərlərin rolu”** adlanır. Bu fəslin **“Milli-mənəvi dəyərlərin sosial-psixoloji mahiyyəti və yeniyyətlərin deviant davranışlarının aradan qaldırılmasında onun rolu”** adlı birinci fəslində qeyd olunmuşdur ki, hər bir xalqın özünəməxsus adət və ənənələri, istək və arzuları, xarakteri, ağıl və düşüncəsi, təfəkkür tərz, qonaqpərvərliyi, qabiliyyəti, ictimai – sosial münasibətləri, bir sözlə mənəvi – psixoloji aləmi onun milli mənəvi dəyərlərində öz əksini tapır. Bu milli mənəvi dəyərləri isə müxtəlif formalarda (şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində, dini təsəvvürlərdə, görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin yaradıcılığında, daş və qaya rəsmlərində, arxeoloji qazıntılarda və s) təşəkkül tapmış, inkişaf edib nəsildən - nəslə ötürülmüşdür.

Bu baxımdan Azərbaycanın da özünəməxsus milli mənəvi dəyərləri ilk növbədə şifahi xalq yaradıcılığında öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı canlı danışiq dilimizin bütün

incəliklərini özündə əks etdirən qiymətli bir xəzinədir. Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının hər bir nümunələrində (nağıllar, atalar sözü və məsəllər, bayatılar, laylalar, tapmacalar, yanıltmaclar, nəğmələr və s.) xalqımızın mənəvi – psixoloji aləmi, məişəti, dünyagörüşü, təfəkkür, təəyyülü, hissi – iradi keyfiyyətləri, qabiliyyət və istedadı, əməyə münasibəti əks etdirilir.

Şifahi xalq ədəbiyyatının hər bir janrında irəli sürülən fikirlər həmin xalqın zəkasından, hadisələrə qarşı adekvat reaksiyalarından, Vətənə məhəbbətindən, əxlaqından, insani münasibətlərindən xəbər verir. Həmcə çox yığcam olan həmin deyim və duyumlarda zəngin psixoloji mənalər var. Burada gənc nəslin şəxsiyyətinin formalaşmasına əqli, fiziki və psixi inkişafına aid elə materiallar var ki, onlardan bu gün də geniş istifadə etmək lazımdır.

Gənc nəslin şəxsiyyət kimi formalaşması müasir cəmiyyət üçün ən mühüm qlobal problemlərdəndir. Çünki, hər hansı bir cəmiyyətin sosial – iqtisadi, ictimai – siyasi, mənəvi – psixoloji inkişafı bu günün və gələcəyin ümid yeri olan gənclərin mənəvi, siyasi, psixoloji zənginliyindən, ağıl və düşüncəsindən, müstəqil mühakimə yürütməsindən, qorxmaz, mərd və mübarizəsindən çox asılıdır. Bu gəncləri nə qədər xalqa, Vətənə, sədaqət ruhunda tərbiyə etsək, ölkəmiz üçün bir o qədər yararlı vətəndaş yetişdirmiş olarıq. Bu gün vətənə cəsarətli, cəsur, qorxmaz, inam və əqidəli, vətənin hər qarış torpağı üçün canından keçən gənclər lazımdır. Qloballaşma dövründə yeni-yeni problemlər meydana çıxır. Gənclərimiz bu çətin və mürəkkəb situasiyadan baş çıxarmaq üçün çoxlu öyrənməli, ölkəmizin tarixinə, onun maddi-mənəvi dəyərlərinə bələd olmalıdırlar. Gənclərimiz məhz bu yolla bir şəxsiyyət kimi formalaşa bilərlər. Belə milli-mənəvi dəyərlərimizdən biri folklordur. Folklor hər şeydən əvvəl mənsub olduğu xalqın canlı danışq dilinin bütün incəliklərini, onun mənsəyini, adət-ənənəsini, etik və əxlaq davranışlarını, xarakterini özündə əks etdirən qüdrətli xəzinədir.

Mirzə Kazım bəy şifahi xalq ədəbiyyatının əhəmiyyətindən bəhs edərək yazırdı:

Şifahi xalq yaradıcılığı tükənməz mədəniyyət və elm xəzinəsidir. Görkəmli tarixi şəxsiyyətlər, ədib və mütəfəkkirlər öz yaradıcılığında bu qiymətli el sərvətindən istifadə etmiş və əsərlərinin adlarını çox

zaman bu el deyimlərindən götürmüşlər.⁴

Xalqımızın uzun əsrlərdən bəri yaratdığı, yaddaşlarda yaşayıb zaman – zaman müxtəlif variantlara saldıdığı, yaşadığıca cıalanıb gözəlləşən və yüksək mənəvi - əxlaqi dəyərlərə malik zəngin şifahi sərvəti vardır. Bu sərvət əski çağlardan yaranmağa başlamış, müxtəlif ictimai – siyasi formasiyalara yoldaş olmuş, ayrı – ayrı dünyagörüş və təriqətlərlə təmasda olub bu günümüə gəlib çatmışdır.

Dissertasiya işinin ikinci fəslinin ikinci bölməsi “Aqressiya yeniyetmələrin deviant davranışının təzahür forması kimi” adlanır. Burada qeyd olunmuşdur ki, yeniyetmələrin deviant davranışında özünü göstərən ziddiyyətli məqamlardan biri də aqressivlikdir.

Müasir dövrdə yeniyetmələrdə deviantlığın, aqressivliyin və identifikliyin öyrənilməsi bir neçə səbəbdən aktualıq kəsb edir. Əvvəla uzun müddət «aqressiya» tibbi, bioloji və irsi» kateqoriya kimi baxıldığından problem psixoloji səhnəyə çıxarılmamış və bu aspektdən araşdırılmamışdır. İkincisi, ümumi psixoloji biliklər baxımından məsələyə yanaşdıqda aydın olur ki, aqressiya hər hansı bir proses kimi nəzərdən keçirilmir. Sadəcə olaraq insanın emosional halətlərinə, tələbatlarına epizodik toxunulur. Halbuki, məsələyə sistem yanaşması baxımından diqqət yetirilməsi olduqsa zəruridir. Üçüncüsü, aqressiv davranışın ümumi psixoloji mexanizmləri müəyyən mənada aydınlaşdırılsa da onun təzahürünün etnik milli-amilləri diqqətdən kənarda qalmışdır. Nəhayət, aqressiv davranışın təşəkkül və təzahür xüsusiyyətlərinin bilavasitə tədqiqat obyektinə çevrilməsi bu davranış tərzinin ən geniş detallarını araşdırmağa imkan verir. Sosial identiklik nəzəriyyəsi postulat kimi qəbul edir ki, müsbət özünüqiymətləndirmənin alınması müxtəlif sosial qrup nümayəndələri kimi adamlar arasındakı münasibətlərin əsasını təşkil edir. Öz növbəsində özünü bu və ya digər sosial qrupa aid etmək, yəni kateqoriyalasdırma prosesi bir sıra koqnitiv yerdəyişmələrlə müşayiət oluna bilər ki, bu da kateqoriyalasdırma prosesinin özünə təsir göstərir.

Aqressivlik probleminin Azərbaycan materialları əsasında tədqiq olunması Respublikamız üçün həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyət kəsb edir. Son dövrlərdə sosial-iqtisadi çətinliklər torpaqlarımızın zəbt olunması, didərginlik və qaçqınlıq problemi aqressivlik hissənin daha da güclənməsinə səbəb olmuşdur. Problemə yaş baxımından

⁴ Saparina Y.V. Aha və onun sirri. Bakı: Gənclik, 1972, s.234

yanaşdıqda görürük ki, gənclər arasında aqressiv davranış daha tez-tez müşahidə olunur. Beləliklə, yeniyetmələrdə aqressivliyin və identifikliyin daha çox təzahür etməsi onların şəxsiyyət kimi formalaşmasına ciddi təsir göstərir.

Həmin fəslin **"Yeniyetmələrin deviant davranışlarının aradan qaldırılmasında ailə və sosial dəyərlərin rolu"** adlı üçüncü bölməsində qeyd olunmuşdur ki, sosial psixologiyada ziddiyyətli davranış həm də şəxsiyyətlərarası münasibətləri xarakterizə edərkən istifadə olunur. Yəni bu halda bir fərd başqa fərdlərə qarşı və ya müəyyən qrupa qarşı qoyulur və həmin fərdin bu və ya digər dərəcədə yaxın adamlardan, yaxud öz qrupundan təcrid olunması, ayrı düşməsi, onunla yaxınlığının itirilməsi nəzərə çatdırılır. Belə bir uzaqlaşma, yaxınlığı itirmə sosial təcrid, tənhalıq halətləri yaradır və bu da fərd tərəfindən, xüsusən də yeniyetmələr tərəfindən dərin psixoloji halət kimi yaşanır, yəni onlarda dərin emosional narahatlıq yaradır, bir sıra hallarda onların ziddiyyətli davranışının təzahürləri üçün mühüm zəmin olur, bəzən kəskin neqativ davranış özünü göstərir. Məlumdur ki, yeniyetmələrin ilk şəxsi münasibət sistemi onların öz ailə üzvləri ilə olan münasibətləri əhatə edir.⁵ Yəni yeniyetmələrin şəxsiyyətlərarası münasibətlər sisteminin onlarda ziddiyyətli davranışın təzahürlərini şərtləndirən ilkin dairə ailə üzvləri ilə olan şəxsiyyətlərarası münasibətlərin məzmun və xarakteri, başlıca istiqamətləri təşkil edir.

Fəslin **"Yeniyetmələrin deviant davranışlarının aradan qaldırılmasında özünüdərk və özünügerçəkləşdirmə əsas faktor kimi"** adlı dördüncü fəslində

Özünügerçəkləşdirmə fenomeninin məzmunca ona yaxın olan integrativ sistemlərdən fərqli şəkildə təsvir olunmuş, onları eyniləşdirən və fərqləndirən əsas cəhətlər izah edilmişdir. Çünki həmin integrativ sistemlər istər genetik, istərsə də funksional baxımdan özünügerçəkləşdirmədən fərqli statusa malikdir.

Müəyyən edilmişdir ki, özünügerçəkləşdirmə fenomeninin psixoloji statusunu və mahiyyətini araşdırmaq üçün genetik yanaşma prinsipi əsas götürülməlidir. Məhz bu prinsipdən yanaşdıqda problemin genezisini müəyyənləşdirməyə nail olmaq olar.

⁵ Богданова О.С. Этические беседы с подростками: М.: 1987, с.15

Ontogenetik inkişafda özünügerçəkləşdirmənin nə zaman meydana çıxması, təşəkkülü məsələlərinə münasibət birmənalı deyildir.

Z.Freyd müqayisədə "mən" konsepsiyasına daha az yer ayırsa da, C.Lovincerin mərhələlər nəzəriyyəsi və eksperimentləri "mən" in şəxsiyyətin həyat fəaliyyətində nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu aşkara çıxarır. Bütün bu deyilənlər ümumilikdə şəxsiyyətin "mən" inin üçölçülü modelinin (qeyri-mən, mən və super-mən) inkarı kimi nəzərə çarpsa da, onu fikirlərin formasına və ya zahiri əlamətlərinə görə inkar etmək doğru deyildir. Çünki insan "mən" ini və psixikasını qiymətləndirmək üçün təklif edilən bu bölgü, "mən" in ayrı-ayrı əlamətlərinin müvafiq modeldə əks etdirilməsinin mümkünliyünü ifadə edir. Z.Freyd sadəcə, qeyd edir ki, insan psixikasında "qeyri-mən", "mən" və "super-mən" səviyyəsində qiymətləndirilə biləcək keyfiyyət xassələri və əlamətləri mövcuddur.

Bir məqamı da dəyərləndirmək lazımdır ki, bu anlayışlar son nəticədə real fenomenlərin və həyat faktlarının konseptuallaşdırılmasını ifadə edir. Z.Freydin təsvirləri kifayət qədər canlı və obrazlı olsa da, biz anlayışlara real əşyalar kimi baxmamalıyıq. Obrazlı şəkildə deyilsə, insanın daxilində heç də enerjini özünəməxsus şəkildə paylayan hər hansı elektrik stansiyası yoxdur. Hər hansı strukturlaşma öz-özlüyündə bağlı olduğu prosesin müəyyənlik səviyyəsini ifadə edir. Hazırda inkişaf psixologiyası da məhz şəxsiyyətin müxtəlif funksional səviyyələrdə davranışının və strukturlaşmasının tədqiqi ilə məşğul olur.

Z.Freyddən sonra insan "mən" inin inkişafına diqqət yetirən psixoloqların sırası kifayət qədər geniş olmuşdur. "Mən" psixologiyası sahəsində aparılan tədqiqatlar ilk növbədə, onun qızı Anna Freyd tərəfindən davam etdirilmiş və digər tədqiqatçıların əsərlərində öz inkişafını tapmışdır. "Mən" haqqında ilkin təəvvürlərə görə, o, qətiyyən müstəqil deyil, qeyri-mənin təsirindən mütləq şəkildə asılıdır. Başqa sözlə, "qeyri-mən" "mən" i hara istəyirsə, ora da qovur. Lakin bir müddət keçdikdən sonra psixoloji təəvvürlərdə "mən" in roluna daha böyük əhəmiyyət verilməyə başlayır. Münaqişələrin həllində və adaptasiya prosesində "mən" in xüsusi rolu qeyd edilir. Bu konsepsiyada müəyyən məqamların nəzərdən qaçırılması aydın sezilir. Belə ki, burada "mən" in "qeyri-mən" dən özünəməxsus enerji mənbəyi kimi faydalanması və bir sıra hallarda münaqişəsiz funksionallaşması məsələsi nəzərə alınmamışdır. "Mən" psixologiyasına görə, "mən" ayrıca enerji mənbəyinə malikdir və ətraf mühitin mənimsənilməsində

qavranılmasında öz əksini tapır. Bu, R.U.Uaytın (R.W.White) təklif etdiyi motivasiyanın komponentliyi anlayışı ilə bağlıdır. Bu konsepsiyada şəxsiyyətin təsviri zamanı onun qabiliyyətlərinə xüsusi əhəmiyyət verilir. İnsanlar məhz qabiliyyət, təfəkkür və anlama üsulları ilə ətraf aləmi, dünyanı mənimsəyirlər. Bununla belə, bu konsepsiya da "qeyri-mən"ə münasibətdə birmənalı mövqe tutmur.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı „**Yeniyyəmlərdə baş verən cinsi dəyişiklər və deviant davranışların formalaşmasında onların təsiri**“ adlanır. Bu fəslin “**Cinsi yetkinlik və yeniyyəmlərdə deviant davranışların yaranmasına onun təsiri**” adlı birinci bölməsində qeyd olunmuşdur ki, yeniyyəmlək yaşı dövrünə xas olan əsas xüsusiyyətlərdən biri də cinsə olan münasibətin yaranmasıdır. Cinsi yetkinlik dedikdə, orqanizmi daxili morfoloji və fizioloji əlamətlərinin, biokimyəvi və fizioloji xassələrinin ardıcıl surətdə əmələ gəlməsi prosesi nəzərdə tutulur. Cinsi yetişkənliyin üç dövrünü (a) cinsi yetişkənliyin ön mərhələsi; b) cinsi yetişkənliyin birinci dövrü “I” mərhələ; c) cinsi yetişkənliyin tamamlanması “II” mərhələ) ayırd edirlər. Bu cinsi yetişkənlik təlimdə, təkbiyədə, təhsildə valideyn və tərbiyəçilər tərəfindən nəzərə alınmasıdır. Bu təbii bir prosesdir. Bu prosesin qarşısını almaq qeyri mümkündür. Oğlanlar kişilərə xas olan bir çox hallara özlərində müşahidə edir, özlərini “kişi” kimi aparmağa çalışırlar. Lakin, bu qanunauyğun olaraq qeyri-mümkün olanda, onlarda bir çox deviant davranışlar (oğurluq, narkomaniya, alkoholizm, tərslik, dikbaşlıq və s.) yaranır. Qızlarda da belə olur. Onlar da qadınlara xas olan prosesləri keçirir və çox zaman anaları kimi hərəkət etməyə cəhd göstərirlər. Lakin bu mümkün olmayanda ciddi fəsadlarla rastlaşırlar. Bu və digər cəhətlərə görə yeniyyəmlərdə deviant davranışların qarşısını almaq üçün cinsi yetişkənlik məsələlərinə ciddi fikir verilməlidir. Biz bu baxımdan yeri gəldikcə bəzi psixofizioloji məqamlara diqqət yetirəcək və konkret faktlarla yeniyyəmlərin devinat davranışında cinsi yetişkənliyi nəzərə alınmasının zəruriliyini göstərəcəyik. Psixoloji təcrübələr göstərir ki, müasir dövrdə fərdlərə ənənəvi ölçülərlə yanaşılması, onların təbii fərdi fərqlərinin nəzərə alınmaması modernləşmə yolu tutan cəmiyyətlərin inkişafında effektiv nəticələr vəd etmir.

Müxtəlif yaş mərhələlərində, xüsusilə mənlək şüurunun yarandığı, «Mən-konsepsiya»nın formalaşdığı yeniyyəmlək dövründə etnopsi-

xoloji xüsusiyyətlərin xarakterinin öyrənilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Bununla yanaşı qeyd olunmalıdır ki, cinsi fərqlərin əhatəli öyrənilməsi cinslərarası münasibətlərin məqsədyönlü qaydada tənzimlənməsinə kömək edir. Bu, hazırda cəmiyyətin, makro və mikroqrupların idarə olunması, onların fəaliyyətinin müasir tələblər əsasında tənzimlənməsi baxımından mühüm məsələdir.

Yeniyyətlərdə özünügerçəkləşdirməni təhlil edərkən E.R.Kalitevskaya, D.A.Leontyev və R.V.Cabbarov özünüinkişafa, özünütərbiyəyə daha çox üstünlük verirlər. Bu dövrdə özünüdeterminasiyanın ölçüləri rolunda azadlıq və məsuliyyət hissləri çıxış edir. Bu hisslərdən yaranan rəftar və münasibətlər özünü fəallıq forması kimi göstərir. L.M.Zaputina nəzarət tipinin qənaətbəxş olmadığı ailələrdə yeniyyətə qızlarda aqressiya hallarına daha çox təsadüf edildiyini göstərir. Onlarda «coşğun davranış», gəyiyenik və estetik çatışmazlıqlar, öz cinsinə hörmətsizlik hissi yaranır. Yeniyyətməlik dövündəki psixosial parametrlər müxtəlif sahələrdə, daha çox özünübənzətmə, özünüqiyəmətləndirmə və özünütənzimlətmədə müşahidə olunur.⁶

Ə.S.Bayramov etnik xüsusiyyətlərə xarakter, stereotiplər, avtostereotiplər, yönəlişlik və s. aid edərək hər birinin ayrılıqda təhlilini verir. Ə.Əlizadə və A.Abbasov azərbaycanlı ailələrdə məhəbbətin əsasında qarşılıqlı səmimiyyət, inam, etibar, hörmət, mehribançılıq, bir-birini başa düşmək, bir-birinin qayğısına qalmaq və s. ilə yanaşı, həm də dostluq, ümumi mənafe birliyi dayandığını vurğulayırlar, hansı ki, bu keyfiyyətlərin mənimsənilməsi, yeniyyətməlik yaşında baş verir.⁷ Ə.Ə.Əlizadə, B.H.Əliyev, R.İ.Əliyev və H.Ə.Əlizadə tərəfindən problem - «Yeniyyətmələr aləmi və mədəniyyət», Azərbaycan ailəsinin ab-havasında böyüyən yeniyyətmələrin özünüidentifikasiyası kontekstində açıqlanır.

B.H.Əliyev göstərir ki, etnik mənlik şüurunda etnik stereotiplərdə möhkəmlənmiş etnik fərq, tərbiyə stereotiplərində öz ifadəsini tapır. Öz birliyini digərinə qarşı qoymaq, üstün tutmaq, ayırmaq prosesində meydana gələn möhkəmlənmiş etnik fərqlər müxtəlif mədəniyyətlərdə müxtəlif tərbiyə stereotiplərini formalaşdırır. R.İ.Əliyev qloballaşma

⁶ Келвин С.Х., Линдсей Г. Теория личности: М.: 1997, с.29

⁷ Bayramov Q.V. İnsan və zaman. Bakı: Azərənşr, s.34

şəraitində etnomədəniyyət faktorlarının tərbiyədəki rolunu aydınlaşdırır.

Bir sıra psixoloqların əsərlərində də bu problemlər geniş şəkildə təsvir olunmuşdur. İ.S.Kon, O.Y.Artyomovanın və b. tədqiqatlarında ibtidai mədəniyyətin analoqu olan mədəniyyətlər təhlil edilərkən qızların 85, oğlanların 63 faizində inisiyasiya (keçid dövrünə xas olan xüsusiyyətlər) faktları aşkar edilmişdir. Beləliklə, ailə yeniyetmənin yalnız etnik şüuruna deyil, həm də etnik özünüdərkinə, əsasən də etnik identifikasiyasına təsir göstərir. Qarışıq etnik mənşəli ailələrdə yeniyetmələrin özünüidentifikasiyası valideynlərin nəzarət formalarından asılı olur.

Faktlar göstərir ki, milli mənsubiyyət yaşantıları onların özlərini qiymətləndirməsində, özünüdərkində, özünügerçəkləşdirməsində mühüm rol oynayır.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin ikinci bölməsi **“Psixi inkişaf və yeniyetmələrin devinat davranışları”** adlanır. Burada əsaslandırılmışdır ki, psixi inkişaf psixoloji xassələrin davamlılığı və sabitliyi ilə sıx bağlıdır. Bu həmin xassələrin şəxsiyyətin daimi əlamətlərinə çevrilməsi prosesində özünü göstərir. İnkişaf psixologiyası belə hesab edir ki, uşağın mənimsəmə imkanlarının aşkara çıxarılmasında yaş həssaslığı mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu barədə psixologiyada toplanmış məlumatların çox böyük əhəmiyyəti vardır.

İnkişafın ayrı-ayrı mərhələlərində psixikanın bu və ya digər istiqamətdə inkişafı üçün daha əlverişli şərait yaranır. Bu şəraitlərdən bəzisi müvəqqəti, keçici xarakter daşıyır. Psixi fəaliyyətin müəyyən məkan və zaman xüsusiyyətlərindən asılılığı praktikada öz geniş təsdiqini tapmışdır. Belə ki, psixi xassələr və xüsusiyyətlər yaş dövrlərindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Burada ayrı-ayrı dövrlərin olması və güclənməsi üçün optimal vaxt həddi mövcuddur. Belə yaş dövrləri bu və ya digər psixi xüsusiyyət və keyfiyyətin inkişafı üçün nisbətən optimal olarsa, həmin dövrləri senzitiv dövrlər adlandırmaq olar. Məsələn, nitqin inkişafı üçün bir yaşdan 5 yaşa qədərki dövr, riyazi qabiliyyətlərin formalaşması üçün 15-20 yaş senzitiv dövr hesab olunur.

Psixi inkişafın kompensasiyası qanunu isə bir psixi funksiyanın sürətlə inkişaf edərək zəif inkişaf edən, yaxud da inkişaf etməyənə əvəz etməsi şəklində başa düşülməlidir. Məsələn, korlarda taktil-

lamisə həssaslığının, eşitmənin yüksək səviyyədə inkişaf edərək görmənin vəzifələrini icra etməsi buna aid edilə bilər.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin üçüncü bölməsi **“Tədqiqatın metodikası və metodologiyası”** adlanır. Azərbaycan xalqına xas olan milli-mənəvi dəyərlərin psixoloji baxımdan araşdırılmasında istifadə olunan metodlardan bəhs olunmuşdur. Bunlar ənənəvi metodlarla yanaşı, problemin spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gələn metodlardır.

Tədqiqat işinin nəticə hissəsində araşdırma sonunda gəlinən qənaətlər ümumiləşdirilmişdir.

Dissertasiya işi ilə əlaqədar müəllifin aşağıdakı elmi əsərləri nəşr olunmuşdur:

1. Yeniyetmələrin deviant davranışını şərtləndirən sosial psixoloji amillər. Odlar Yurdu Universitet Elmi və pedaqoji xəbərləri №3, 2013, 98-102
2. Вопросы социальнопсихологической реабилитации отклонений девиантного поведения у подростков. Международный научный журнал - приложение республики казахстан, №4, 2013, 188- 192
3. Ergenlerde alkol və maddə kullanımının nedenleri. Popüler psikiatri jurnalı, № 57, oktyabr 2010, 14-21
4. Yeme bozukluklarının sebepleri. Popüler psikiatri jurnalı, №56, avqust 2010, 24-27
5. Gənclik psixoloji və gənclər. Popüler psikiatri jurnalı, №57, avqust 2010, 26-29
6. Rıza: Depresyona bire bir. Genç jurnalı, № 51, dekabr, 2010, 30-33
7. Aile, kadın ve eğitim gerçeklerine bir bakış. Ak-der jurnalı, 2-4
8. Mesleki eğitim nasıl geliştirilir. İSMMMO yaşam dergisi, noyabr-dekabr, 2010, 26-28.
9. Gənclik psixolojisi və gənclər. www.aktuelpsikoloji.com 27 may 2011
10. Üstün zəkali və özəl üstün yetenekli çocuklar. www.aktuelpsikoloji.com 23 yanvar 2012
11. Başarısızlığın 20 kuralı. www.aktuelpsikoloji.com 31 mart 2011
12. Kaliteli yaşamak ve insan olmak. www.aktuelpsikoloji.com 25 dekabr 2012
13. Hızlandırma yöntemi ile sınavlara hazırlanmaq. www.aktuelpsikoloji.com. 27 may 2011.
14. Eti senin, kemiği benim anlayışı. www.aktuelpsikoloji.com 24 noyabr 2010
15. Yeniyetmələrdə deviant davranış təmayüllərinin sosial-psixoloji rehabilitasiyası məsələləri. Sivilizasiya jurnalı, №5 Bakı 2014, 50-56

16. Aqressivlik yeniyetmələrin deviant davranışının təzahür forması kimi. Sivilizasiya jurnalı, №12 Bakı 2014, 134-141.
17. Milli-mənəvi dəyərlərin sosial-psixoloji mahiyyəti. Sivilizasiya jurnalı, №2. Bakı 2015, 22-28

**Роль национально-нравственных ценностей в устранении
девиантного поведения подростков**

Во Введении обоснована актуальность темы диссертационной работы, отражена степень разработанности проблемы, цель и задачи исследования, научная новизна, теоретико-методологические основы, теоретико-практическое значение научной работы.

В первой главе под названием «Сущность изучения девиантного поведения подростков и постановка в психологической литературе» рассматриваются следующие вопросы:

- Сущность исследования и постановка проблемы в психологической литературе
- Социально-психологические факторы, обуславливающие девиантное поведение подростков
- Основные психологические аспекты девиантного поведения подростков

Во второй главе «Роль национально-нравственных ценностей в устранении склонности подростков к девиантному поведению» исследуются следующие вопросы:

- Социально-психологическая сущность и национально-нравственных ценностей и ее роль в устранении девиантного поведения подростков
- Агрессия как форма проявления у подростков девиантного поведения
- Роль семью и социальных ценностей в устранении девиантного поведения подростков
- Самопознание и самореализация как основные факторы в устранении девиантного поведения подростков

Третья глава «Происходящие у подростков половые изменения и их влияние на формирование девиантного поведения» посвящена рассмотрению следующих вопросов:

- Половозрелость и ее влияние на проявление девиантного поведения у подростков
- Психологическое развитие и девиантное поведение подростков
- Методика и методология исследования

В заключение обобщаются основные научные выводы, подводятся итоги исследования, определяются перспективы дальнейшей работы.

The role of national and moral values in the elimination of deviant behavior of adolescents

In Introduction, the subject of dissertation work is reasoned, readiness degree of problem, the purpose and research problems, scientific novelty, theoretical and metodological bases, theoretical and practical value of scientific work is reflected.

In the first chapter explores the following questions:

- The essence of investment in research and the psychological literature
- The social and psychological factors of deviant behavior of teenagers
- The main psychological aspects of deviant behavior of teenagers

In the second chapter (The role of national trends and moral values in the prevention of deviant behavior of Teenagers in) addresses the following issues:

- The essence of the socio-psychological and moral values and its role in the elimination of teenagers deviant behavior
- Aggression as a form of deviant behavior in adolescents
- The role of family and social values in the elimination of deviant behaviour of adolescents
- Tthe implementation of self-consciousness as a major factor in elimination of deviant behavior of teenagers

In the third chapter (Sexual changes in adults and their influence on formation of deviant behavior) explores the following questions:

- Puberty its influence on formation of deviant behavior ...
- Mental development and devinat behavior of adolescents
- Methods and methodology of the study

In the conclusion generalized the main scientific conclusions, is summed up research, are defined prospects of the further works

На правах рукописи

ГУСЕЙИН МЕХМЕТ оглы ШАХИН

**РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНО-ПРАВСТВЕННЫХ
ЦЕННОСТЕЙ В УСТРАНЕНИЕ ДЕВИАНТНОГО
ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ**

Специальность: 6107.01 – Общая психология

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

*Диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по психологии*

БАКУ– 2015